

КЕҢЕСБАЙ РАХМАНОВ ЛИРИКАСЫНДА КӨРКЕМ ФОРМА. ШАЙЫР ДӨРЕТИҮШИЛИГИНИҢ СОҢҒЫ ЖЫЛЛАРДА ИЗЕРТЛЕНИЛИҮИ

Мамутова Н.Х.

ӨРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкис қаласы

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20307467>

Қарақалпақ әдебиятында өз жолына ийе болған шайыр, жазыушы хәм драматург Кеңесбай Рахманов дөретиушилиги рәң-бәрең жанр хәм формаларға бай. Ол поэзия, проза, драматургия салаларында тендей қәлем тербеткен болып, көп сандағы шығармалары газета-журнал бетлеринде, сондай-ақ, китап болып баспадан шығарылған. Солар қатарында оның бир қатар лирикалық қосықлары «Саған асығаман» (1970), «Өмир толғаныслары» (1974), «Таң ашығы» (1978), «Өмир, сен уллысаң» (1981), «Ұатан мухаббаты менен» (1984), «Мәнзилим алыс» (1995), «Туңғышымыз қыз болса...» (2012), «Сен ҳаққында қосық» (2020), «Арғымағым» (2022), «Гүзги мухаббат» (2022), балаларға арнап «Тазадан келген оқыушы» (1988), «Ұатан туйғысы» (2002), «Сәлем, жаңа әулад» (2017) деген атамаларда топлам ретинде жарық көрген.

Шайыр қосықларының басым көпшилиги дәстүрий бармақ өлшемінде жазылған болса да, ауыз еки хәм фольклор әдебиятымыздың, соның менен қатар Шығыс хәм Батыс лирикасының көркем формаларына жантасыу үлгилери айқын көзге тасланады. Мәселен, оның дәстүрий қосықлардан тысқары, төртлик, бес қатарлы (мухаммес), алтылық, жети қатарлы, онлық, дүркин, арнау, марсия (жоқлау), сонет, элегия, монолог, романс сыяқлы формаларындағы қосықлары бар болып, тематикалық жақтан да түрлише мазмунға ийе екенлигин көремиз.

Әдетте, дәстүрий қосықлары а,б,а,б шалыс уйқас хәм а,а,б,а тәризіндеги биргеликли уйқаслы болып келеди. Өйткени, шалыс уйқас карақалпақ поэзиясында ең көп ушырасатуғын бәнтлик форма есапланады. Қатарлардың бууын санлары да көпшилик жағдайда 11-12 бууынлы, ал базылары 7-8 бууынлы, 3-4 буунақтан ибарат.

XX әсирдин 60-70-жылларына келип әдебиятымызда көбирек шығарманың формасына дыққат аударуу жағдайлары ушырасады. Яғный, шығарманың мазмунын оның сыртқы формасына сыйдыруу, текше көринисіндеги қосықлар жазуу дәстүри қәлиплесе баслады. Шайырдың

дәслепки дәуірлерде жазылған қосықтарында қатарлар санын сындырып қолланыў, қосықларды дүркінлестірілген үлгіде жазыў байқалады.

Атап өтиў орынлы, К.Рахманов 70-80 хәм оннан соңғы жыллары өнімлі дәретиўшилиқ еткен болып, бул дәуірлерде ол өз изленислери нәтийжесинде поэзиямызға көп формаларды алып келди. Жоқарыда санап өтилеген бир қатар формалар буның айқын дәлили бола алады. Соның менен қатар, биз шайыр дәретиўшилигинде түркий тиллес хәм Европа поэзиясынан өзлестірілген формалардан тысқары, индивидуаль изленислери нәтийжесинде қәлиплескен жанрлық формаларды да көриўимизге болады.

Оның 1980-жыллары дәретілген қосықларының басым көпшилиги дүркін формасында жазылған болып, олар ўатан, муҳаббат, жаслық сыяқлы гөззал түсиниклерди жырлаўға арналған. Онда шайырдың форма табыўдағы шеберлиги айқын көзге тасланады. Мысалы, «Дослық» дүркін формасындағы бир ғана қосығында терең мазмун хәм форма үстиндеги изленис байқалады. Қосық дослық деген түсиник ҳаққында жырланған болса да, хәр бир бөлегинде ол хәр қыйлы үлгіде тәрийп етиледі. Олардағы буўын санлары да өзгермели. Биреўлери – 11-13, ал, базылары – 15-16 буўыннан ибарат. Қосықта қатарлар арнайы түрде сындырылып, текше тәризинде қолланылған. Деген менен, текшелерге ажыратылған бөлеклерди бир қатарға дизип шыққанымызда, әдеттеги дәстүрий қосық өлшеми келип шығады. Мәселен:

Сенсиз

көз жаслардан көллер шайқалды.

Сенсиз

гүзарынан адасты кәрўанлар,

сенсиз

қаңыраған мәкан-жай қалды.

Дослық!

Сен мәңги бол!

Сен мәңги бол қасымда [1, 20] !!

Қатарларды бул формада жайластырыўдағы тийқарғы мақсет – оның тәсиршеңлигин еле де арттырыў болып табылады. Хәр бир бөлимде еркин хәм дәстүрий форманың синтези қолланылғанлығын көриўимиз мүмкин.

Шайырдың «Мәнзилим алыс» лирикалық топламын анализлеп қарағанымызда, онда да қатарлардың санын сындырып қолланыў жағдайлары көбирек гезлеседи. Соның менен қатар, төртлик, алтылық,

сегизлик, онлық, сонет, монолог, марсия, дүркін, арнау формаларындағы қосықтар хәм атамасыз қосықтарды да ушыратамыз.

К.Рахманов Шығыс хәм Батыстың бир қатар формаларын сол халында қолланып ғана қалмастан, оларды еле де жетилистириўге, уйқасыў тәртибин, тематикасын толығырақ байытыўға хәрекет еткен. Әдебиятшы Қ.Оразымбетов атап өткенидей, «Формаларды жетилистириў шайырларда бәрқулла излениўшилиқ процессти, яғный идея, ой-пикир, сезимди, лирикалық қахарманның психологиялық жағдайын анағурлым толық хәм анық жеткерийге умтылыўды аңлатады. Сонлықтан, хәр бир көркемлиги жоқары шығармада форма жаңадан туўылады» [2, 21]. Жоқарыда атап өтилгенидей, К.Рахманов та ой елегинен өткен пикирлерин, лирикалық қахарманының руўхый халатын анық ашып бериў ушын хәр қыйлы формаларды пайдаланыўға хәрекет етеди. Төрт қатарда пикирди жеткерип бериў мүмкиншилиги болмаса, оны алтылық, жетилиқ, сегизлик, ал базыда, онлық формаға да мүрәжәт етеди.

Шайыр қосықлары басқа шайыр дәрәтпелеринен көркемлеў куралларын шебер қоллана билгенлиги, оның ишки хәм сыртқы дүзилисине көбирек дыққат қаратқанлығы, сондай-ақ, жаслық хәм мухаббат сыяқлы гөззал сезимлерди сулыў қатарлар жәрдемінде жеткере алыўы менен ажыралып турады. Хәттеки, оларды оқып отырып, мухаббатқа мұптала болған сол инсан шайырдың өзи болса керек деп ойлап қаласаң. Мәселен, «Тәғдирдиң суўында ықтым мен» деп басланатуғын онлығында лирикалық қахарманның қартайған дәўиринде де кеўлиндеги мухаббат оты еле сөнбей, оған күш инәм етип киятырғанлығы шеберлик пенен баян етилген:

Тәғдирдиң суўында ықтым мен,
Қартайдым, шашларым сабалақ.
Сонда да алдыңнан шықтым мен,
Мухаббат тулпарын сабалап.

Жадырап бир күлген ўағында
Жүрермен мухаббат бағында [3, 46].

Усы онлықтың өзинен-ақ көрийимизге болады, ол бундай лирикалық формалардың уйқасыў системасын бираз өзгертип, тематикасын да кеңейткен. Яғный, онлық формада тек ғана философиялық пикирлер жырланып ғана қоймастан, өмир, адамдағы пазыйлетлер, жаслық дәўирди сүўретлеў, дидактика, дослық, жақсылық хәм жаманлық сыяқлы карама-қарсы түсиниклер, хәттеки, мухаббат

хақында да жырлау мүмкін болған шегарасы кең форма екенлігін қосықтары мысалында дәлиллей алған. Бул формадағы және бір табыслы тәрәпи сонда: оларды еки түрли усылда – еки төртлик хәм бир екилик, ал екиншиси – еки бесликтен ибарат форма жазғанлығын көриўимизге болады.

К.Рахманов әдебият майданына кирип келген дәслепки жыллардан баслап-ақ оның шығармалары туўралы илимпаз хәм әдебиятшылар тәрәпинен бир қатар пикирлер келтирилип, сын мақалалар да жәрияланған. Олардан Г.Есемуратов, С.Ахметов, Ә.Насруллаев хәм тағы басқа да әдебиятшылардың мийнетлерин атап өтиў орынлы. Деген менен, оның поэзиялық, прозалық хәм драмалық дәрәтпелерин үйрениў көбирек ғәрезсизлик хәм оннан кейинги жыллары қолға алынған.

Соңғы дәўирлерге келип шайыр дәрәтиўшилиги бойынша бир қатар илимий мийнетлер хәм изертлеў жумысларында баҳалы пикирлер айтылған болып, солар қатарында әдебиятшы Қ.Оразымбетовтың «Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хәм типологиясы» (2004) монографиясында қосықтары формалық жақтан таллап шығылған болса, Ж.Сағыйдуллаеваның «Қарақалпақ повестлеринде стильлик изленислер. (1980-жыллар повестлери мысалында)» [4] илимий мийнетинде қарақалпақ әдебиятында дәрәтилген бир қатар жазыўшылар повестлери менен қатар оның повестлериниң сюжет хәм образлар дүньясы бойынша терең таллаўлар келтирилген. Ал, әдебиятшы П.Дабыловтың «Қарақалпақ поэзиясында лирикалық қаҳарман образының жасалыў өзгешеликлери (Т.Мәтмуратов хәм К.Рахманов поэзиясы мысалында) [5] диссертациясында К.Рахманов лирикасындағы лирикалық қаҳарман жасаў мәселеси, сюжет хәм композицияның қаҳарман жаратыўдағы тутқан орны ашып берилгенлигин көриўимиз мүмкин. А.Сейтбековтың «К.Рахманов дәрәтиўшилигинде эпикалық хәм драмалық шығармалардың синтези» [6] диссертациясында болса эпикалық хәм драмалық шығармалардың өз ара синтезлесиўи, көркем шығарманың бир түрден екинши бир түрге трансформацияланыўи мәселелерине айрықша тоқталып өтилген. Дурыс, көркем әдебиятта поэзияның жанрлық түрлери, форма хәм мазмун, лирикалық образ, лирикада қолланылатығын сүўретлеў кураллары хәм басқа да мәселелер әлле қашшан-ақ үйренилип шығылған. Деген менен, К.Рахманов лирикасын жанрлық жақтан классификациялаў, қосық қурылысы, композициялық дүзилесин толығырақ тәризде үйрениў бүгинги күнниң ең актуаль мәселелеринен бири болып келмекте.

Жуўмақлап айтқанда, К.Рахманов поэзиясында хәр қыйлы қосық формаларының ең жақсы үлгилерин тапсақ болады. Оларда шайырдың индивидуаль стили сезилип турады. Шайыр дәретиўшилиги бойынша соңғы жылларда алып барылып атырған илимий жумыслар әдебияттануў илими ушын да жақсы нәтийжелер болмақта.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Рахманов К. Ёатан муҳаббаты менен. – Нөкис.: Қарақалпақстан, 1984.
2. Оразымбетов Қ. Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хәм типологиясы. – Нөкис.: Билим, 2004.
3. Рахманов К. Гүзги муҳаббат. – Нөкис: Avangard-baspa, 2022.
4. Сағыйдуллаева Ж. Қарақалпақ повестлеринде стильлик изленислер. (1980-жыллар повестлери мысалында) Филология илимлери кандидаты диссертациясы жумысы. Нөкис. 2010.
5. Дабылов П. Қарақалпақ поэзиясында лирикалық қахарман образының жасалыў өзгешеликлери (Т.Мәтмуратов хәм К.Рахманов поэзиясы мысалында). Филология илимлери бойынша философия докторы (PhD) диссертациясы жумысы Нөкис. 2018.
6. Сейтбеков А. К.Рахманов дәретиўшилигинде эпикалық хәм драмалық шығармалардың синтези. Филология илимлери бойынша философия докторы (PhD) диссертациясы жумысы Нөкис. 2020.